

Muikun nimitykset suomen murteissa

Muikku (*Coregonus albula*) on Suomen järviolueen kaloista taloudellisesti tärkeimpiä. Meri- ja jokikala muikku ei varsinaisesti ole kuten useat muut lohensukuiset kalat; tästä syystä se on Uudellamaalla, Varsinais-Suomessa ja Etelä-Pohjanmaalla jokseenkin tuntematon. Pohjanlahden pohjoisosassa muikkua kuitenkin tavataan rannikolla Vaasan tienoilta Tornioon, samoin Suomenlahden itäisimmässä perukassa.¹ Tämä seikka selittää laajat tyhjiöt, jotka esiintyvät oheisessa kartassa merenranta-alueella.

Muikkua tarkoittavista kieleemme sanoista palautuu todennäköisesti vain yksi kantasuomeen, nimittäin *rääpys*. Suomalaisista leksikografeista mainitsee sen ensimmäisenä Ganander: *räpy* (!) l. *rääpys*, *-xen* 'et slags fisk, muicka' — *räbus* ästh. 'der räbs fisch'. (Selitys poikkeuksellisesti saksaksi.) Renvallilla on tietoja myös sanan levinneisyydestä: Sav. Caj. Osassa savolaismurteita sana vieläkin tavataan, mutta murteesta *circa Cajaneburgum* se näyttää puuttuvan. Pohjois-Suomessa kyllä on kuten Kaakkois-Suomessakin melko vankka *rääpys*-alue, mutta sen eteläraja kulkee nykyään Kainuun pohjoispuolitse, linjaa Utajärvi—Kuusamo.

Etymologisesti samaan yhteyteen kuin suomen *rääpys* kuuluvat seuraavat lähisuku-kielten sanat: k a r j. (sanakokoelmat) *reäppi*, *reäpi* tai *riäppi*, *riäpi* < *rääppi, esim.: *sügüžellä pütü* (= käy pyydykseen) *hienuo reäpidä* (= pientä muikkua). Paatene / *tänä talven lujah suadih riäppöidü*. Salmi / l y y d i (Kujola) *riäpüz*, *riäppi*, *riäpiüi*, *riäpiüs*, näistä on ensin mainittu yleisin / v e p s ä (Kettunen LVHA) *räpuz* 'räabis' / v i r o (Wiedem.) *rääbis*, *rääbus*, *rääbuskas* 'Rebs (*Coregonus Muraenula L.*)' / l i i v i (Kettunen) *reþšâz* (livW *reþš*), pl. *reþšâD* SjW (= Sjögren-Wiedemann) 'rebs, weissling (salmo muraenula)' (Est. räabis, fi. rääpys; > lt. rēpsis, d. rebs). Sanalla on äänteellinen vastine myös lapissa: (Genetz) *rieþas*, gen. *rieþas*, K. (= Kildinin murre) 'rääpys; eine Coregonusart'. T. I. ITKONEN mainitsee Koltan- ja Kuolanlapin sanakirjassaan (art. *rievas*, s. 439 b) useita murremuotoja, mutta viittausta siihen, että sana olisi lainaa ims. taholta, ei artikkelissa ole. On vain viittaus vastaavaan Norjanlapin saanaan r æ v â s, joka NIELSENIN sanakirjassa (Lappisk ordbok) on selitetty norjaksi »siklignende innsjøfisk med større øine enn siken». Yleisempi muikun nimitys lienee kuitenkin r æ s k a (Nielsen).

Tavallisempi kuin *rääpys* on kansanmurteissa *muikku*. Sanan alue ulottuu yhtäjaksoisesti Hämeen läänin etelärajalta Sodankylään ja Kittilään; Perämeren rannikolla Raahan seuduilta alkaen on tosin *maiva* yleisempi.² Idässä *muikun* alue ulottuu syvälle

¹ ITSK 8, art. *muikku* kirj. T. H. Järvi.

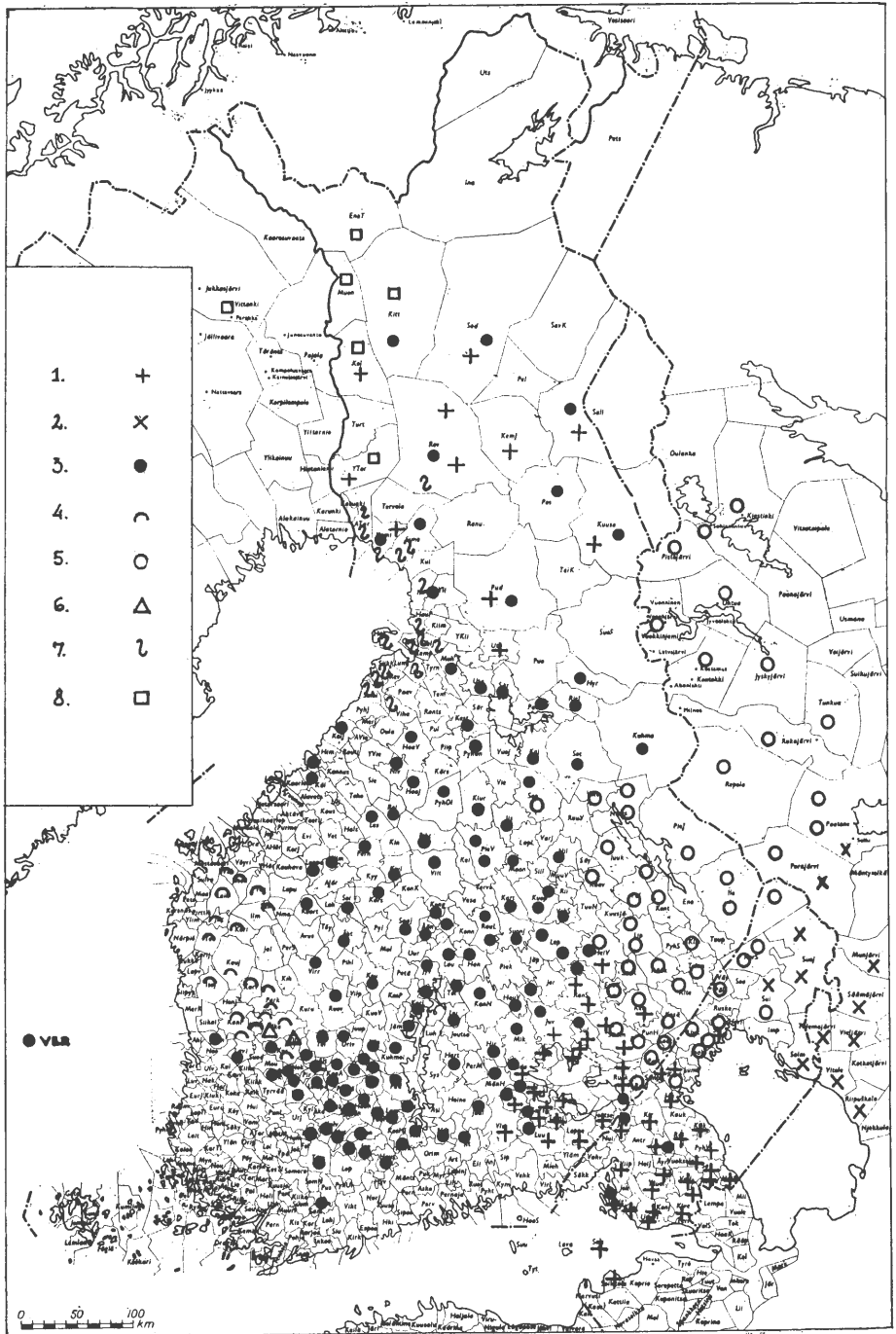
² Tiedot tässä art:ssa käsiteltävien sanojen esiintymisestä kansankielessä perustuvat Sanakirjasäätiön kokoelmiin, ellei toisin mainita.

Savoon, maakunnan pohjoisosassa jopa sen itärajalleg saakka. Kainuu on kokonaisuudessaan nykyään *muikku*-aluetta, 1800-luvun alussa siellä tavattiin Renvallin tiedoista päätellen *rääpys*. *Muikku* on muuallakin, erityisesti alueensa itäreunoilla, vasta viime vuosisadalla syrjäyttänyt *rääpyksen*. E. V. Raivio kirjoittaa v. 1927: »Haapavedellä ei enää paljon saada muikkua, vaikka muikku on yleinen nimitys siellä, vaan isojakoasiakirjoissa — päättyi muistaakseni 1790 — puhutaan rääpyksistä, joten se nimi lienee ollut silloin käytännössä.» Juvan sanaston kerääjä Arvo Inkilä kertoo havainnoistaan v. 1937: »*Muikku* on uudempi kuin *rääpys*. Se on syrjäyttänyt jälkimmäisen melkein kokonaan. Tämä on tapahtunut n. 50 vuotta sitten.» Varpaisjärven pitäjässä Pohjois-Savossa on Rääpysjärvi, tästä mainitsee Yrjö Pitkänen v. 1960: »Eräs emäntä, joka oli syntynyt Riäpysjärven rannalla, tiesi, että riäpys merkitsee muikkua. Muut eivät tienneet sanan merkitystä.» Kirjakieleen omaksuttuna nimityksenä ja ehkä myös kielipsykologisista syistä *muikku* on voittanut *rääpyksen* synonyymien joutuessa kilpasille ja näin laajentanut aluettaan itään ja pohjoiseen. Maakunnallisessa Pohjois-Hämeessä, nykyisessä Keski-Suomessa, *rääpys* on väistynyt verraten varhain, koska Vermlannin savolaismurteessakin on *muikku*, sanan merkitys siinä on 'pikkukala'.

Vanhimmista sanakirjoista, Schroderuksen ja Florinuksen, puuttuu *muikku* samoin kuin muutkin tämän kalan nimitykset. Jusl. *muicku* 'pisciculus in tawastia frequentissimus, quibusdam; räps' / Gan. *muikku* (maiwa) 'räps, siklöjor, stinttor; coregonus albula minor' / Lönnr. *muikku* 'mujka, siklöja; (prov.) = suolake'.

Lönnrotin sanakirjassa »provinsialismina» mainittu merkitys 'suolake' on sanalla vielä nykyäänkin. Oheisesta kartasta, johon on merkitty paitsi Sanakirjasäätiön koelmiin myös PENTTI SUHOSEN teokseen »Suomalaiset kasvinimet» sisältyvät tiedot, käy ilmi, että *muikku* suolakkeen (*Rumex acetosa*) merkityksessä tavataan osassa Ylä-Satakuntaa ja Etelä-Pohjanmaata. Tietoja on siis kahden puolen murrerajaa sijaitsevalta maantieteellisesti yhtenäiseltä alueelta. Eteemme tulee nyt kysymys, kuuluvatko *muikku* 1 (*Coregonus albula*) ja *muikku* 2 (*Rumex acetosa*) toistensa yhteyteen vai johtuuko äännteellinen samuus pelkästään sattumasta.

Väitöskirjassaan »Varsinaisuomalaisten kansanomaisesta taloudesta» (v. 1935) KUSTAA VILKUNA selvittelee luvussa »Liha ja kala» näiden tärkeiden ravintoaineiden käyttöä vanhempana aikana. Hän lausuu siinä mm. (s. 165): »Muinaisina aikoina suolaa on ollut vähän ja kalliisti saatavissa, joten sitä on täytynyt käyttää mahdollisimman säästellen. Tästä johtuen liha- ja kalaruoat saattoivat helposti hapahtaa ja siten totuttivat syöjätkin hapanta sietämään, jopa kaipaamaankin. Aikoinaan on koko Euraasian pohjoisosissa syöty hapanta kalaa. Sen valmistaminen ja nauttiminen oli vielä äskettäin tavallista Pohjanlahden partailla Hailuodossa ja Siikajoella ja siitä pohjoiseen. Kauan sitten sitä on syöty Varsinais-Suomessakin.» Vilkuna mainitsee sitten pari kirjallista tietoa, toisen 1600- ja toisen 1700-luvulta, joissa puhutaan happamen kalan — silakan ja siian — käytöstä särpimenä. VÄINÖ VOIONMAA toteaa, että uuden ajan alussa oli verokuntamiesten Savonlinnan läänissä toimitettava nimis-

1. rääpys 2. rääppöi 3. muikku 4. muikku 'suolake' 5. mije 6. siika, -nen 7. maiva 8. silli

miehelle muiden kalaverojen mukana myös hapankalaa (surfisk).³ Tietoja hapatetun kalan valmistamisesta ja käytöstä on muualtakin kuin Pohjois-Pohjanmaan rannikolta.⁴

»Suomen kielen etymologisen sanakirjan» II osassa ovat artikkelissa *muikea* 'hapan' saaneet sijansa myös *muikiäinen*, *muikkuheinä* ja *muikku* 'suolaheinä', mikä merkitsee, että art:n kirjoittaja Y. H. TOIVONEN on katsonut näiden sanojen kuuluvan samaan yhteyteen. Adj. *muikea* on yleinen suomen murteissa, ja sillä on vastineet myös useissa lähisukukielissä: karj. *muigie*, aun. *muigei*, lyyd. ja veps. *muiged* 'hapan'. Sanat *muikea* ja *muikku* suhtautuvat äänteellisesti toisiinsa samoin kuin esim. *virkeä* ja *virkku* tai *valkea* ja *valkko*. Kalaa tarkoittava *muikku* on kuitenkin saanut oman artikkelinsa. Siinä lausutaan, että *muikku* on »nähtävästi johdettu samasta kannasta kuin itämurteiden *muje*, karj.-aun. *mujuh*». Sanalle esitetyistä lappalaisista vastineista, jotka art:ssa myös mainitaan, huomautetaan, että ne »tuntuvat vokaaliston suhteen epävarmoilta».

Onko sitten ajateltavissa, että kalaa tarkoittava *muikku* on samanlainen johdos kuin maultaan hapanta kasvia tarkoittava *muikku*? Tämä on mahdollista siinä tapauksessa, että hämäläisalueella on rääpystä käytetty aikoinaan hapankalana. Päätellen *muikun* esiintymisestä Vermlannissa tämä tapa olisi ollut käytännössä jo 1500-luvulla jäädäkseen sitten vähitellen pois. Asiakirjoista tähän on vaikea saada todisteita, sillä, kuten Talve huomauttaa (mts. 11), hapatettua kalaa on käytetty pääasiassa vain kotioiloissa, ei esim. veroparseleina kuivatun kalan tavoin, ja siksi siitä on asiakirjatietoja hyvin vähän. Hapanrääpyksen (*muikun*) valmistamista voidaan kuitenkin pitää todennäköisenä, koska suola oli kallista ja koska hämäläiset erämiehet kävivät Keski-Suomessa kalastamassa ilmeisesti syksyisin rääpyksen ja siian kutuaikana, jolloin ei ollut edellytyksiä kalojen ulkokuivatukseen. Myöskään jäädyttäminen ei ollut vielä syksyllä mahdollista. Keski-Suomen suuret järvet, esim. Keitele, Nilakka ja Kivijärvi, ovat vielä nykyisinkin tunnettuja muikuistaan.⁵

Karjalainen muikun nimitys on Suomen puolella *muje*, rajan takana *mujuh*. Missä paikassa *muje* on ensiksi syrjäyttänyt *rääpyksen* ja milloin tämä on tapahtunut, siitä voidaan esittää vain arveluja. Tverin karjalaismurteestakaan emme saa kronologista kiinnekohtaa, sillä Tverin vesistä *muikku* näyttää puuttuvan. PERTTI VIRTARANNAN mukaan karjalaisalueen joissa ja järvissä on »haukea, ahventa, särkeä, kiiskeä, madetta, säynettä ja lisäksi joitakin pikkukaloja».⁶ Sikäläisistä sanakokoelmista, jotka tosin eivät ole täydellisiä, *muje* ja *rääpys* näyttävät puuttuvan. *Mujeen* syntymäsiijoja etsittäessä on ilmeisesti mentävä Laatokan pohjoispuolelle, ehkä Joensuun Karjalaan. Täältä sana on voinut asutuksen mukana levitä koilliseen, nykyiseen rajantakaiseen Karjalaan. Koska sana puuttuu aunuksesta ja osaksi eteläkarjalastakin, sen historia tuskin voi ulottua kauemmas taaksepäin kuin keski- ja uuden ajan taitteeseen. Pora-

³ *Hämäläinen eräkausi* s. 397.

⁴ ILMAR TALVE *Kansanomaisen ruokatalouden alalta* ss. 7—11.

⁵ K. VALLE *Suomen kalat* s. 119.

⁶ *Tverin karjalaisten entistä elämää* s. 114.

järvellä ja Paatenessa on sekä *mujeh* että *reäpöi*, esim. (Poraj.) *pane mujehkaloi, reäpöikaloi riehtiläl*.

Äänteellinen yhtäläisyys *mujeen* ja *muikun* välillä on siksi suuri, että sitä tuskin voi pitää vain sattumana. Näiden sanojen rinnastaminen käy kuitenkin päinsä nähdäkseen vain siinä tapauksessa, että myös edellinen voidaan selittää *muikea*-adj:n kanssa samakantaiseksi. Äänteellinen kehitys **muiyeh* > *muieh* > *mujeh* olisi tietenkin mahdollinen (vrt. *aika* : *ajan*, *poika* : *pojan*, *ojenta-* < **oiyenta-*, Joensuun Karjala *ojelmittain* 'suorimmiten' < **oiyel-*); tällöin kuitenkin odottaisi taivutusta *mujeh* : mon. nominat. *muikehet*. Mainitunlaista taivutussuhdetta ei tiettävästi kuitenkaan esiinny, vaan myös vahvassa asteessa on *muj-* (itäkarj. mon. nom. *mujehet*, suom. *mujheet* ~ *mujjeet*). Mitään todisteita ei myöskään voida esittää sellaisen otaksuman puolesta, että kyseessä olisi heikon asteen yleistys. Todennäköisempänä pitäisin tässä tapauksessa ellipsiä: **muiyehkala* (= hapankala) > *mujehkala* (joka paikoin vielä tavataankin) > *mujeh*. Alkuosan irtaannuttua päädyttiin taivutukseen *mujeh* : *mujehen* : *mujehla*. Tätä selitystä ei ainakaan vastusta se, että Lönnr:n sanakirjassa on paitsi *muj-* (= muikku) myös *muij-* id.

Edellisiä ahdasalaisempia nimityksiä ovat Ikaalisten seudun *siika(nen)*, Perämeren rannikon *maiva* ja Tornionjokilaakson *silli*. Muikku ja siika ovat lähisukuisia kaloja; ero isokokoisien muikun ja keskenkasvuisen siian välillä on niin pieni, että edellistä usein luullaan siiksi. Kyrösjärven alueella muikun nimenä on muutenkin kuin tilapäisesti *siika*. Ikaalisista on E. Ojalan tiedonanto: »Lapsuudessa eiivät Kyrösjärven muikut olleet muikkuja vaan siikoja. Sitävastoin suolaheinät, joita me lapset halukkaasti söimme, olivat muikkuja.» Ehkä juuri se seikka, että suolaheinää sanottiin muikuksi, esti nimen käyttämistä kaloista puhuttaessa. Vastaavanlaista nimitystä käytetään muikusta mm. ruotsissa Smälannin murteessa (*småsik* 'siklöja', Hellquist) ja saksassa (*kleine Maräne*).

Maiva esiintyy sanakirjoissa jo Jusleniuksesta alkaen: *maiva* 'pisciculus quidam; räps'. Gananderilla on vähän tarkemmin *majwa* (rääpys) 'räps, majwor, sijk-löja; coregonus albula'. Raahan ja Oulun puolen *maiva* olikin varmaan tutumpi Rantsilan kappalaiselle kuin Varsinais-Suomen kasvatille. *Maiva* ja sen rinnalla tavattava *maima* on murteissamme melko yleinen merkityksessä 'pieni kala, täkykala'. Sanalla on äänteellinen vastine myös karjalassa, lyydissä, vepsässä ja virossa (SKES II). Kantasuomalainen lähtömuoto on ollut *maima*, josta dissimilaation kautta on saatu *maiva* (kuten *malmi* > murt. *malvi*), merkitys 'kalanpoika, pieni kala'. Kun muikku on yleensä kooltaan pieni ja sitä käytetään täkykalana, on ymmärrettävissä, että on tapahtunut nimenvaihdos *rääpys* → *maiva*. Vastaavasti on sanalla *sil* 'fiskyngel' ruotsissa murteittain merkitys 'siklöja'.

Silli muikun nimityksenä mainitaan ensimmäisen kerran vasta Lönnr:n sanakirjan Lisävihossa. Sanan käytöstä pari esimerkkiä: »Silli se on syksylä pääpyytö nuotala» Muonio / »Törmäsjärven sillit ouva isoja» Ylitornio. Koska muikkua nykyään, jolloin suolaa on helposti saatavissa ja se on halpaa, säilytetään suolakalana sillin tavoin, voidaan nimenvaihdosta *rääpys* → *silli* pitää mahdollisena. Toinen mah-

dollisuus on, että kyseessä olisi skandinaavinen laina, mutta toisesta sanasta kuin suomen yleiskielen *silli* (*Clupea harengus*); vrt. ruotsin *sil* 1. 'siklöja (*Coregonus albula*)', 2. 'fiskyngel'⁷, norjan (Aasen)⁸ *lakesild* 'en vis Færskvandsfisk, *Coregonus albula* (?)', kirjakielen⁹ *lagesild* 'laksefisk som i vårt land især forekommer i Mjøsen og i Storsjøen (i N. Odalen), lat. *coregonus albula*'. Sana on kuitenkin eteläinen sekä Ruotsissa että Norjassa, mikä ei oikein tue ajatusta sanan lainautumisesta Länsipohjan suomalaismurteeseen.

Selvittäessämme niitä syitä, joiden vaikutuksesta *rääpys* on väistynyt, olemme joutuneet kiinnittämään huomiota seuraaviin tekijöihin: kalan muuttuminen laadullisesti siihen kohdistuneen käsittelyn takia (*muikku*, *muje*); nimen vaihtuminen lähisukuisen kalan nimeen (*siika*, *siikanen*); sanan merkityksen supistuminen (*maiva*); yleisesti käytetyn suolakalan nimen siirtäminen aluksi suolatulle muikulle, sitten myös muikulle yleensä (*silli*). Uudet nimitykset ovat tunkeutuneet alkuaan yhteis-suomalaiselle *rääpys*-alueelle lännestä (*muikku*, *maiva*) ja idästä (*muje*) jakaen sen kahteen erilliseen osaan. Synonyymien välisessä kilpailussa *rääpys* on yleensä osoittautunut muita heikommaksi ja näyttää jatkuvasti menettävän aluettaan.

Bezeichnungen der 'kleinen Maräne' in den finnischen Mundarten

VON VEIKKO RUOPPILA

Die kleine Maräne (*Coregonus albula*) ist in wirtschaftlicher Hinsicht einer der wichtigsten Fische des finnischen Seengebiets. Im Meer ist sie nicht anzutreffen mit Ausnahme der Küste des Bottnischen Meerbusens im nördlichen Teil der Quarkenstrasse und im innersten Teil des Finnischen Meerbusens, wo der Salzgehalt des Wassers gering ist. Von den heutzutage in der finnischen Sprache noch anzutreffenden Bezeichnungen für die kleine Maräne (s. Karte) ist die älteste *rääpys*; dieses Wort hat auch in den anderen ostseefinnischen Sprachen lautliche Entsprechungen und geht offensichtlich auf das Urfinnische zurück. Das Wort ist aus dem Ostseefinnischen auch ins Russische (пярй/ха-пйра), Lettische (*repsis*), Deutsche (*Rebs*) und Schwedische (*räps*, *räpox*) entlehnt. Die anderen Bezeichnungen der kleinen Maräne stammen aus der Zeit der Sonderentwicklung der finnischen Sprache. Die Bezeichnungen *muikku* und *muje*, mundartlich *mujeh* (< *muijeh) bringt der Verfasser mit dem Adjektiv *muikea* 'sauer' in Verbindung. Als Begründung führt er an, dass man in

früherer Zeit, als das Salz nur sparsam verwendet werden konnte, weil es schwer zu beschaffen war, die Fische zur Haltbarmachung einsäuern musste. Belege über das Säuern kleiner Fische, besonders der Strömlinge und Plötze, gibt es sowohl aus der früheren Zeit als auch noch aus den vergangenen Jahrzehnten. Aus dieser Wortfamilie ist das schwedische *mujka* entlehnt. Von den anderen Bezeichnungen lässt sich *siikanen* auf die gleiche Weise erklären wie das schwedische *smäsik* und das deutsche *kleine Maräne*. Die ursprüngliche Bedeutung des finn. *maiva* ist nicht 'kleine Maräne' sondern 'kleiner Fisch'; das Wort hat sich seiner Bedeutung nach also spezialisiert. Das ist dadurch zu erklären, dass die kleine Maräne auch in ausgewachsenem Zustand ganz klein ist; auf ein Kilo können 100 bis 200 Stück gehen. Die Bezeichnung *silli*, die im Tal des Tornio-Flusses angewandt wird, ist eine skandinavische Entlehnung; das Wort ist gemeinfinnisch, aber in den anderen Mundarten und in der Schriftsprache hat es die Bedeutung 'Hering' (*Clupea harengus*).

⁷ J. E. RIETZ *Svenskt Dialekt-Lexicon*; HELLQUIST pitää merkitystä 'fiskyngel' vanhempana (Svensk etymol. ordbok s.v. *sil*).

⁸ J. AASEN *Norsk Ordbog*.

⁹ TRYGVE KNUDSEN ja ALF SOMMERFELT *Norsk riksmåls ordbok*.